

ПЕРГАМЕНТ ЙОСИП ЯКОВЛЕВИЧ: СТОРІНКИ БІОГРАФІЇ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (1868 – 1909 РР.)

Проаналізовано особливості формування світогляду та становлення суспільно-політичних поглядів Й.Я. Пергаментта (1868 – 1909). Розглянуто його місце і роль у суспільно-політичному житті Російської імперії на початку ХХ ст. Охарактеризовано особливості і форми соціальної та політичної активності Й. Пергаментта на регіональному рівні.

Ключові слова: адвокат, Конституційно-демократична партія, Державна дума, Російська імперія, законопроект.

Специфіка історичного розвитку України обумовила її формування як поліетнічної держави на території якої проживають різні національні меншини із своїми звичаями та традиціями. З огляду на це, більшість науковців на сучасному етапі часто звертається до питання пошуку способів і методів консолідації різних етнічних груп, створення загальнонаціональної ідентичності. Подібне завдання стоїть не лише перед культурологами, соціологами чи політологами, а й істориками. Саме останні мають реконструювати вітчизняне минуле як процес формування консолідованого суспільства, а не сегментованого державного утворення. Першочерговим способом досягнення цієї мети має стати рішуча та безповоротна відмова дослідників від радикального етноцентризму як основи для написання своїх праць. Зважаючи на це, вивчення національної історії має органічно поєднуватися із ґрунтовним об'єктивним висвітленням минулого етнічних груп нашої держави. При цьому слід розуміти, що в демократичному суспільстві етнічний принцип апріорі не може бути критерієм розколу чи ворожнечі. Вищевказане обумовлює необхідність звернення до відомих особистостей польського, єврейського, німецького, болгарського і т.д. походження, які народилися, жили та працювали в Україні в різні періоди її історії. Відтак, аналіз сторінок біографії та діяльності Пергаментта Йосипа Яковлевича (1868 – 1909) – громадського та політичного діяча, юриста, письменника, депутата Державної думи Російської імперії II-III скликання, автора численних правових досліджень та ін., має суспільну та наукову актуальність. Варто об'єктивно визнати, що, будучи відомою і впливовою особою свого часу, він до сьогодні залишався поза належною дослідницькою увагою науковців.

Пергамент Йосип Яковлевич народився 1868 р. в Феодосії (Таврійська губ.) у єврейській купецькій родині. Отримавши початкову домашню освіту був відправлений навчатися до Дрездену, однак матеріальні негаразди батька змусили його повернутися та завершувати навчання в Рішельєвській гімназії Одеси. Ще з дитинства Й. Пергамент проявив себе досить здібною та активною дитиною. Однак закінчити у 1887 р. гімназію із золотою медаллю йому не дозволило дисциплінарне порушення. На жаль, нам не вдалося виявити точну інформацію про відповідний інцидент. У 1891 р. Й. Пергамент із срібною медаллю закінчив математичне відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету [1]. При цьому напередодні випуску у нього трапилася сварка з головою комісії Хвольсоном, що закрило шлях до диплому 1-го ступеня [2].

Енциклопедичні довідники подають інформацію про те, що саме у студентські роки Й. Пергамент пройшов обряд хрещення у православної церкви. Зважаючи на наявність анти єврейського законодавства у Російській імперії, такий крок відкрив для нього певні кар'єрні можливості, однак протягом всього життя він відстоював права іудейського народу та загалом професійно займався питаннями розширення громадянських прав і свобод.

Ще до завершення навчання в університеті Й. Пергамент почав наукову діяльність. З 1889 р. він починає періодично публікуватися у «Віснику дослідної фізики та елементарної математики» – виданні, призначеному для «всіх взагалі викладачів фізики та елементарної математики, переважно з метою об'єднання, розкиданих по всій території Росії, педагогічних сил» [3]. Його першою «публікацією» стала передрукована з авторитетного французького журналу «Journal de mathematiques elementaires» геометрична вправа [4]. Вже у наступному 1890 р. в Києві була надрукована брошура Й. Пергаментта «Короткий історичний нарис розвитку вчення про електрику» [5], а в 1891 р. у світ виходять його дві невеличкі розвідки присвячені відомому фізику М. Фарадею [6, 7]. Допомогу молодому студенту в публікації цих робіт надавав Е. К. Шпачинський – математик, фізик і видавець вказаного «Вісника...». У 1886 – 1891 рр. він

працював у Києві, а з 1891 р. переїхав до Одеси, де отримав посаду столоначальника в канцелярії попечителя Одеського навчального округу [8]. Протягом наступних років Е. Шпачинський продовжував співпрацювати з Й. Пергаментом і надавав йому, як і іншим молодим талановитим вченим, видавничу підтримку, зокрема, під час друку чергової праці з історії барометра [9]. В основу останньої був покладений публічний виступ в Математичному відділенні Новоросійського товариства природознавців.

Протягом 1891 – 1894 рр. Й. Пергамент викладав фізику та математику в гімназії, готувався до університетського магістерського іспиту та продовжував публікуватися у «Віснику дослідної фізики та елементарної математики», де в цей період виходять розвідки: «Нова теорія роси» (1891, вип. 122), «До основного досвіду над електричним впливом» (1891, вип. 124), «До тридцятилітньої річниці телефону» (1891, вип. 126), «Загадка» (1891, вип. 130; 1892, вип. 136), «Як демонструвати рух небесних тіл» (1892, вип. 147) та ін. Тут же публікувалися і його статті, присвячені М. Фарадею, історії барометра та життю і діяльності Г. Галілея, що вийшли також окремими брошурами [10].

У цей час, крім численних фізико-математичних досліджень, Й. Пергамент, блискуче володіючи декількома іноземними мовами, займається й лінгвістичними студіями. Так, у 1893 р. він надрукував у одеському видавництві Еміля Берндта «Короткий практичний посібник для самонавчання іспанської мови» під псевдонімом «Хосе Родрігес Папельяс» [11]. Ця книга, будучи призначеною для тих, хто вирушав до Південної Америки, до Першої світової війни витримала ще два видання (1906, 1913 рр.).

1894 р. став особливо важливим у житті Й. Пергамент, оскільки у цей час він прийняв рішення залишити фізико-математичні науки та зайнятися юриспруденцією, якою цікавився ще у студентські роки. Цілком можливо, що вирішальну роль у цьому виборі відіграв старший брат – Михайло (1866 – 1932), який закінчив юридичний факультет Новоросійського університету, навчався у Гейдельбергу та Берліні і в подальшому став відомим вченим.

Успішно склавши у 1894 р. іспит екстерном в Юридичній комісії при Новоросійському університеті, Й. Пергамент вступив до адвокатури, записавшись у присяжні повірені. Працював помічником Протопопова В. Я., майбутнім міським головою Одеси (1905 – 1909). Досить швидко став відомий як кримінальний захисник і у роки піднесення революційно-визвольного руху виступав у найбільших політичних процесах [12]. У 1899 р. зайняв посаду присяжного повіреного в окрузі Одеської судової палати.

Змінивши сферу діяльності, Й. Пергамент до початку революційних подій 1905 – 1907 рр., коли він почав активно займатися політикою, написав ще ряд праць з цивільного та торгового права, історії бессарабського права. Серед них: «До питання про майнові відносини подружжя по прадавньому російському праву» (Журнал Міністерства народної освіти, 1894, № 11), «Нові австрійські проекти цивільних процесуальних законів» (Журнал Юридичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті, 1896, № 2), «Відповідальність за шкоду і збитки, заподіяні зіткненням судів» (Журнал Міністерства юстиції, 1898, № 2), «Придане по бессарабському праву: Досвід коментарів законів Арменопула і Донича» (Одеса, 1901), «Нариси історії бессарабського спадкового права» (Журнал Міністерства юстиції, 1904, № 7, 8) та ін. Навіть цей узагальнений перелік публікацій дає змогу зробити очевидний висновок про те, що знання іноземних мов дозволяло О. Пергаменту знайомитися не лише з історією права, а й новітніми законодавчими розробками європейських країн. Натомість аналітичні здібності вченого та життєві спостереження наштовхували його на роздуми щодо недосконалості суспільно-політичного устрою Російської імперії.

Подальші революційні події 1905 – 1907 рр. стали переломними як загалом для держави так, багато в чому і безпосередньо для Й. Пергамент. У цей час (26 лютого 1905 р. (тут і далі всі дати за ст. ст.)) він очолив Раду присяжних повірених Одеського судового округу, брав активну участь в роботі одеських громадських організацій, став гласним міської думи, працював в газеті «Одеські новини». У 1905 р. Й. Пергамент створив в Одесі Союз адвокатів та взяв участь у створенні «Союзу союзів» – загальноросійського ліберального об'єднання професійно-політичних союзів, яке, по суті, лягло в основу майбутньої Конституційно-демократичної партії. Про його тогочасні політичні погляди можна дізнатися із промови на II з'їзді Союзу, що відбувся 24 – 26 травня 1905 р: «Першою і головною тезою програми повинна бути робота, спрямована на введення в Росії конституційно-демократичного ладу з широкими соціально-економічними реформами з метою звільнення всіх елементів трудящих класів від економічної експлуатації» [13]. За активну революційну діяльність, що носила пропагандистський та просвітницький характер Й. Пергамент

декілька місяців у 1905 р. провів на засланні у Пермській губернії. Наприкінці року увійшов до складу новоствореної кадетської партії та став активним членом її одеського комітету, а у 1907 р. був включений до складу ЦК КДП.

Напруження внутрішньополітичної ситуації наприкінці 1905 р., послаблення центральної влади в Російській імперії спонукало прихильників місцевого регіоналізму до спроб проголосити окрему республіку із центром у Одесі в жовтні 1905 р. Адепти цієї ідеї планували відділити всю південну частину Росії (в т.ч. Крим) разом з Одесою і створити Південноросійську республіку (інші назви – Чорноморсько-Дунайська або Південна республіка). І цікаво, що саме Й. Пергамент нібито обговорювався серед населення як можливий претендент на посаду президента цього гіпотетичного державного утворення [14]. Пізніше, у 1909 р. у провладній пресі повідомлялося, що лише дії місцевих чорносотенці завадили цьому статися [15].

У 1905 – 1906 рр., як авторитетний та досвідчений адвокат, Й. Пергамент брав участь у низці резонансних політичних процесів, зокрема, у «справі лейтенанта Шмідта» (одного із керівників Севастопольського повстання 1905 р.), по якій проходило ще 40 осіб. Син головного підсудного, Є. Шмідт-Очаківський писав у спогадах про батька, що побачивши «порушення елементарних основ судочинства» та не бажаючи підкорятися «грубому свавіллю» Й. Пергамент, разом з іншим адвокатом О. Грузенбергом, відмовився від участі в судовому процесі [16]. Втім, уже після того як було оголошено смертну кару, він (можливо під тиском мук совісті), прагнучи будь-якою ціною вберегти головного підсудного від страти, потрапив на прийом до голови Ради міністрів Російської імперії С. Вітте. Останній так описав цю зустріч з Й. Пергаментом у «Спогадах»: «З приводу розстріляних Шмідта: коли його судили, то до мене з'явився відомий присяжний повірений і потім член Думи (депутат першої Думи від Одеси, Пергамент [насправді Другої та Третьої дум – Вітте тут помилився – І.К.] і чесним словом запевняв мене, що Шмідт схиблений, і що його потрібно не страчувати, а помістити в божевільний будинок» [17].

Іншою резонансною справою, у якій в якості захисника Й. Пергамент брав участь, став не менш відомий «Виборзький процес» – суд над 167 депутатами I Державної думи, які після розпуску парламенту підписали т. зв. «Виборзьку відозву» (8 липня 1906 р.), в якій закликали населення до акцій громадянської непокорі – несплати податків та ухиляння від призову до армії. Слід визнати, що в даному випадку всі зусилля групи адвокатів були марними, адже влада поставила завдання нейтралізувати підписантів як політичних акторів і воно було досягнуто незалежно від майстерності захисту та дотримання принципів законності. Як результат, депутати, чий підпис стояли під «Виборзькою відозвою» (з різних причин кількість засуджених скоротилася до 155 осіб), були ув'язнені на 3 місяці та позбавлені виборчих прав [18]. Останнє покарання мало неабиякий вплив не лише подальший розвиток парламентаризму в Російській імперії, а й загалом на поразку революції 1905 – 1907 рр., адже найбільш авторитетні та ліберально налаштовані представники суспільства втратили можливість бути обраними до Державної думи наступних скликань. Разом з тим, для Й. Пергаменту це мало протилежне значення – він отримав можливість балотуватися до парламенту на чергових виборах по міській курії Одеси замість іншого кадета Є. Щепкіна, який втратив це право.

Пізніше, вже будучи депутатом Державної думи Й. Пергамент не залишав адвокатську практику, продовжуючи спеціалізуватись на політичних справах. Так, саме йому вдалося весною 1907 р. домогтися, за посередництва самого П. Столипіна, заміни для 16-ти річного П. Кроткова смертної кари на довічну каторгу. Юнак був визнаний винним у замаху на вбивство на околодочного наглядача (чиновник міської поліції). Втім, невдовзі після прибуття до в'язниці, П. Кроткова було вбито кримінальними в'язнями «на очах сторожів та часових» [19]. Одним із інших прикладів є захист ним весною 1908 р. групи осіб, яких було звинувачено в незаконному перевезенні на Кавказ зброї та боєприпасів через станцію «Тирасполь». Цей вантаж призначався нібито для «політичної боротьби мусульман з вірменами» [20].

Незважаючи на активну громадсько-політичну та адвокатську діяльність Й. Пергамент продовжував публікувати праці на юридичну тематику: «Про застосування місцевих законів Арменопула і Донича» (Одеса, 1905)», «Спирні питання бессарабського права: досвід коментаря законів Арменопула і Донича» (Одеса, 1905), «Громадські завдання адвокатури» (Одеса, 1905), «Посібник морського торгового законодавства» (СПб, 1906) (у співавторстві з цивілістом, адвокатом, професором Новоросійського університету Є. Васьковським) та ін.

Поряд з цим, його цікавили і актуальні проблеми повсякдення – у 1906 – 1908 рр. він виступає у якості редактора та автора вступних статей до ряду брошур: німецького економіста А. Дамашке («Земельна реформа», М., 1906 (перевидана у 1907 р.)), італійського лікаря-психіатра

Ч. Ломброзо («Антисемітизм», Одеса, 1906), відомого російського письменника та мислителя Л. Толстого («Про євреїв», СПб., 1908) та ін. Аналіз невеличкого вступного редакторського слова Й. Пергамент до першого із вказаних видань дозволяє сформулювати уявлення про його бачення шляхів вирішення аграрної проблеми. Зокрема, він підтримував ідею муніципалізації землі та зростання земельної ренти на користь міської общини: «Реформа ця, при існуванні міського самоуправління на демократичних началах і при загальному виборчому праві тягне за собою не збільшення могутності пануючого класу, а підвищення освіченості та добробуту міського населення. Перехід всієї землі у міську власність дає можливість суттєво покращити умови життя населення» [21]. Таке бачення, на наш погляд, потребує більш детального роз'яснення (якого Й. Пергамент, на жаль, не подав), оскільки у ньому виразно домінує урбанізаційний підхід та ігноруються інтереси села. Крім того, швидше за все, навіть сучасникам здавалися сюрреалістичними варіанти із демократизацією міського самоуправління та запровадженням загального виборчого права в Російській імперії.

У передмові до іншої із згаданих брошур, авторства Л. Толстого («Про євреїв»), Й. Пергамент, будучи вже депутатом Державної думи третього скликання, говорив про сучасність (1908 р.) як про «тяжкі дні лихоліття, коли темні сили людиноненавистництва, похмурого озлоблення та сліпого фанатизму безсоромно глумляться над потоптаними началами братства та любові, над кращими заповідями і над найдорожчими надіями...» [22]. Варто розуміти, що ці слова були написані у період століпінської реакції та особливої активності чорносотенних рухів (за мовчазної згоди або навіть прихованої підтримки влади), організації ними численних єврейських погромів протягом 1905 – 1907 рр. На захист прав іудейського народу були спрямовані і вступні статті адвоката до інших брошур («Єврейське питання і народна свобода», 1906; «Єврейське питання і оновлення Росії», 1908).

На початку 1907 р. громадсько-політична діяльність Й. Пергамент вийшла на публічний загальноімперський рівень у зв'язку із його обранням депутатом до Державної думи другого скликання на з'їзді міських виборців Одеси 7 лютого (44 проти 37). Після перемоги на виборах він став регулярно отримувати листи із погрозами про те, що його чекає доля М. Герценштейна – депутата-єврея I Державної думи, який був вбитий в результаті замаху, організованого чорносотенцями [23]. Крім того, проти нього, а також інших представників нацменшин («іногородців») Російської імперії була розгорнута ціла кампанія у місцевій та центральній пресі. Для прикладу дописувач щоденної газети «Окраїни Росії» під ініціалами «П. К.» (можливо головний редактор Платон Кулаковський) у статті, присвяченій результатам виборів вказував: «У багатьох місцях нашого півдня і сходу, навіть там, де, здавалося б, російське населення має всі права мати своє російське представництво, воно його не має, а бути виразником його інтересів уповноважені іногородці, на кшталт єврея Пергамент з Одеси» [24]. Зауважимо, що автор подібно відгукувався і про перемоги депутатів-поляків на Правобережній Україні.

Насправді ж Й. Пергамент користувався суттєвою підтримкою серед електорату Одеси. Зокрема, московська щоденна газета «Російське слово» описувала наступним чином його проводи 10 лютого 1907 р.: «Сьогодні поїхав Пергамент. Населення міста влаштувало сердечні проводи своєму обранцеві. Всі приміщення на вокзалі були заповнені публікою. Вашому кореспондентові перед від'їздом Пергамент сказав: «Їду в Думу зі свідомістю і глибоким переконанням у торжестві правди і свободи. Зараз потрібно дотримуватися одного девізу: бережіть Думу» [25]. Тиражованим у ліберальній пресі став малюнок художник журналу «Початок» С. Кишиневського, де він зобразив сцену привітання Й. Пергамент жителями міста при його виході із виборчого зібрання [26].

У Державній думі другого скликання Й. Пергамент увійшов до складу фракції Конституційно-демократичної партії. Саме завдяки цій політичній силі, членом якої він був з першого року її існування, і стала можливою його перемога на виборах. У парламенті входив до 8 комісій, серед них: одна постійна (редакційна), чотири тимчасові (для розробки законопроекту з відміни військово-польових судів; для розгляду законопроектів про недоторканність особи та ін. (житла, таємниці кореспонденції); для розгляду законопроекту про зміну місцевого суду; для розгляду законопроектів, спрямованих на запровадження свободи совісті) та дві спеціальні, для виконання доручень парламенту (для розробки Наказу, для розгляду подання Міністра юстиції про притягнення до відповідальності 55 членів Державної думи). Крім цього, він очолив комісію по запитам [27]. Власне всі з названих комісій відповідали цілком його професійному покликанню – юриспруденція та дотримання громадянських прав і свобод. У цьому відношенні Й. Пергамент

відрізнявся від багатьох інших парламентарів, адже прагнув не популістичної критики уряду, а конструктивної зміни існуючого законодавства.

Вивчення стенографічних звітів засідань Державної думи другого скликання дозволяє сформулювати чітке уявлення про рівень активності депутата та проаналізувати його законотворчу діяльність. Так, за весь нетривалий період роботи парламенту (53 засідання за 102 дні, 20.2 – 3.6. 1907 р.) Й. Пергамент виголосив з трибуни 14 доповідей, 5 разів виступав у ході обговорення законопроектів та вніс 1 регламентну пропозицію. Вже ці статистичні показники засвідчують, що він належав до найактивніших депутатів Державної думи.

Статус авторитетного адвоката, що знайомий з новітніми законодавчими практиками європейських країн, визначив його вагому роль (разом з В. Маклаковим) під час підготовки Наказу Думи – законодавчого акту, який визначав розпорядок роботи парламенту, його компетенцію та ін. (регламент). У ході обговорення змін до цього документу, затвердженого ще парламентом першого скликання (1906), Й. Пергамент обґрунтовував необхідність обмеження надання слова будь-якому депутату з одного питання двома виступами [28]. Така норма, безумовно, сприяла підвищенню рівня ефективності роботи та скорочення безрезультатних і затяжних дебатів. Серед інших його виступів варто згадати й підтримку пропозиції щодо надання парламентарям права користуватися записками під час промови – з огляду на недосконале знання деякими депутатами російської мови [29].

Одним із перших законопроектів, до розробки якого долучився Й. Пергамент став законопроект фракції кадетів про відміну військово-польових судів [30]. Очевидно, що маючи значну адвокатську практику, він рішуче підтримував ліквідацію вказаних інстанцій, адже працюючи за спрощеною судовою процедурою, вони зазвичай не дотримувалися процесуальних гарантій для обвинувачуваного та виконували завдання боротьби з революційним і терористичним рухами. Так, виступаючи на засіданні 12 березня 1908 р. депутат наголошував: «Запровадження військово-польових судів довело стан суспільства до надзвичайного напруження... Ми не можемо дивитися на військово-польові суди інакше, ніж через кривавий туман. Для нас військово-польові суди нерозривно пов'язані з рядом смертних вироків. Із області виняткових заходів смертна кара перейшла в трагічний побут нашого повсякденного життя» [31]. Вся увага Й. Пергаменту як адвоката була зосереджена на нехтуванні елементарних принципів правосуддя та справедливості цими інстанціями, які своєю роботою лише демонстрували безсилля влади, її нездатність забезпечувати правопорядок.

Подібно до цього, парламентар висловлювався й проти міністерського законопроекту про встановлення відповідальності за публічне схвалення злочинних дій, який, подібно до закону про військово-польові суди, був прийнятий після розпуску Державної думи першого скликання і потребував затвердження новообраним парламентом. 18 травня 1907 р., доповідаючи від імені комісії з питань недоторканості особи, Й. Пергамент розкритикував документ, який встановлював кримінальну відповідальність навіть за схвалення злочинів невеликої тяжкості: «немає жодних підстав збільшувати каральну санкцію до тюремного ув'язнення... комісія вважає за потрібне внесений міністерством законопроект – відхилити». Опозиційно налаштований парламент прогнозовано підтримав таку позицію на засіданні 21 травня 1907 р. [32].

Значну частину депутатського часу Й. Пергаменту займала робота у комісії по запитах, які від імені парламенту спрямовувалися міністрам та головноуправляючим і, головним чином, стосувалися вимог пояснення тих чи інших дій. Досить часто запити використовувалися не лише для боротьби із свавіллям влади, а й для привернення уваги громадськості до певної проблеми, адже в окремих випадках уряд ігнорував звернення або давав поверхневі несуттєві відповіді. За весь період роботи Державної думи другого скликання на її розгляд було внесено 37 заяв про запит, з них до розпуску парламент встиг пред'явити лише 11 і на 5 отримав відповідь. Вся організаційна робота вказаної комісії та юридична підтримка лежала майже винятково на Й. Пергаменті, особливо зважаючи на постійне намагання влади «викрутитися» (за його ж висловом) [33]. Лише на 22-му засіданні (5 квітня 1907 р.) він вніс на розгляд парламенту перший запит. Загалом же 9 із 14 доповідей депутата були присвячені саме запитам. Серед них: про побиття ув'язнених в Акатуйській каторжній в'язниці (Нерчинський гірський округ), про відправку в Баку з особливими повноваженнями генерала О. Таубе (фактично для придушення повстання моряків Каспійського торгового флоту), про знущання над затриманими в Ризі робітниками та ін.

Крім того, слід вказати, що Й. Пергамент, будучи членом кадетської фракції, брав активну участь у розробці та підтримці основних партійних законопроектів, які передбачали

демократизацію устрою Російської імперії: про недоторканність особи, її житла та збереження таємниці кореспонденції; про свободу слова, друку та совісті і т.д. З приводу останнього, він активно підтримував боротьбу депутатів-євреїв за зміну формули урядового законопроекту, який передбачав ліквідацію всіх віросповідних обмежень, однак «за винятком єврейського» [34]. Зауважимо, що не будучи спеціалістом з аграрних відносин, він не брав участі у дебатах з цього питання.

Активна робота опозиційної Державної думи другого скликання була перервана подіями, що увійшли в історію як «третьочервневий державний переворот» – оголошенням 3 червня 1907 р. маніфесту про розпуск парламенту та виданням нового «Положення про вибори», яке на наступних виборах 1907 р. та 1912 р. забезпечувало перевагу проурядових політичних сил.

З огляду на це, переобрання 17 жовтня 1907 р. Й. Пергамент до Державної думи третього скликання виглядало неабияким досягненням кадетської партії, адже порівняно із попереднім парламентом її представництво скоротилося вдвічі. Під час виїзду новообраного депутата до столиці місцеве населення знову влаштувало «сердечні проводи» [35]. Натомість зовсім по-іншому влада ставилася до подібних випадків перемоги представників опозиційних партій єврейського походження. Красномовним свідченням цього є історичний анекдот, який, тим не менш, цілком може вважатися реальними подіями. Так, П. Столипін після поїздки до Криму, де градоначальником Ялти був відомий чорносотенець, генерал І. Думбадзе, розповідав голові Державної думи третього скликання М. Хомякову історію про те, як хор дітей співав пісеньку: «Жид Пергамент попав в парламент, Сидел бы дома и ждал погрома» [36]. Подібне ставлення до відомого адвоката демонстрували й деякі одіозні чорносотенці, зокрема, О. Шмаков, «відомий» своїми антисемітськими брошурами. Зокрема, 17 березня 1908 р., під час чергової «погромної» лекції у Нижньому Новгороді, він, нацьковуючи слухачів проти євреїв, «говорив, що депутат Думи Пергамент повинен висіти на ліхтарному стовпі» [37].

У Державній думі третього скликання, яка відпрацювала весь п'ятирічний термін, Й. Пергамент прогнозовано увійшов до складу фракції кадетів і на період роботи I сесії (1.11.1907 – 28.06.1908) був обраний до п'яти комісій: редакційної, по запитах, по судових реформах, для розгляду справ щодо притягнення до відповідальності членів Державної думи, з питання про скасування чиншового права [38]. Від роботи ще у двох – по Наказу та з питань недоторканності особи, добровільно відмовився. Під час роботи II сесії (15.10.1908 – 2.06.1909) він додатково увійшов ще до тимчасової комісії для розгляду справи про притягнення до відповідальності члена Державної думи О. Колюбакіна [39].

У парламенті третього скликання Й. Пергамент знову демонстрував високий рівень продуктивності. Зокрема, за цей період роботи (до передчасної смерті 16 травня 1909 р.) він:

1) підписав – 12 законодавчих пропозицій («про мову викладання в школах місцевостей з малоросійським населенням», «про зосередження продажу міцних напоїв у містах», «про заснування землевпорядних комісій у степових областях», «про відміну смертної кари» та ін.), 7 депутатських заяв («про обрання комісії з питань недоторканності особи», «про збільшення комісії з державної оборони на 5 членів», протест проти дій голови парламенту та його заступника тощо), 10 заяв про запит;

2) виступав – двічі як доповідач (по законопроектах «Про авторське право» та «Про відносини суду з позивачами за допомогою пошти»), під час обговорення 5 законопроектів («про умовно-дострокове звільнення», «про величину контингенту новобранців в призові 1908 р.», «про організацію розшукової частини» та ін.) та проекту державного бюджету на 1908 р., з приводу регламенту (5 разів), з приводу терміновості запитів (3 рази) та з особистих питань (2 рази) [40 – 41].

Вважаємо за необхідне оглядово зупинитися на політичних поглядах Й. Пергамент щодо найбільш резонансних питань. Одним з таких слід вважати законопроект про умовно-дострокове звільнення, який викликав бурхливі дебати, адже «відмінність між противниками законопроекту та захисниками, – справедливо говорив депутат на засіданні 4 березня 1908 р., – полягає у тому, що перші бояться як би деяких не випустили, а інші – як би не всіх впустили» [42]. Однак, відома Й. Пергаменту, практика країн Західної Європи доводила практичну і соціальну корисність вказаної норми – зменшення рівня злочинності та поява додаткової робочої сили. Слід сказати, що затверджений врешті-решт парламентом третього скликання законопроект про умовно-дострокове звільнення став одним із небагатьох його судово-правових рішень демократичного спрямування.

В іншому випадку Й. Пергамент представив альтернативну точку зору під час обговорення 25 січня 1908 р. пропозиції комісії з державної оборони щодо надання її голові права оголошувати

засідання закритим. Допустивши об'єктивну необхідність збереження державної таємниці під час обговорення воєнних питань, Й. Пергамент висловив сумнів щодо юридичної доцільності фактичної передачі частини повноважень Державної думи будь-якому її структурному елементу. Виходячи з цього, він допускав можливість у майбутньому таких випадків, коли комісія, подаючи певний висновок обмежувала парламент у праві перевірити його достовірність та ознайомитися з позицією меншості. Зважаючи на це, депутат пропонував комісії з державної оборони розробити детальні правила та порядок розгляду питань, що містять військову таємницю [43]. Очевидно, що професійна адвокатська кваліфікація Й. Пергаменту сприяла формуванню його позиції щодо необхідності забезпечення відкритого законодавчого процесу.

Серед інших принципів позицій парламентаря варто назвати виступ 1 травня 1908 р. у ході обговорення питання про організацію розшукової частини Міністерства внутрішніх справ. Грунтовна доповідь Й. Пергаменту була наповнена прикладами беззаконня влади, порушення нею елементарних демократичних основ. Так, він цитував слова барона О. Каульбарса, командувача військами Одеського військового округу: «Всі ми, панове, в душі раді погрому [євреїв], але звичайно допустити його ми не можемо». Далі депутат розповів «пікантний анекдот про те, як в м. Одесі, де з 600 000 жителів виборчим правом користуються лише 1700...» та ін. [44].

Як бачимо, парламентська діяльність Й. Пергаменту у Державній думі третього скликання, подібно до попередньої каденції, концентрувалася винятково навколо питань, пов'язаних із дотриманням чинного законодавства та його вдосконалення у напрямку розширення громадянських прав і свобод особи.

Останні дні життя Й. Пергаменту були пов'язані із справою відомої аферистки Ольга Штейн, яку він захищав у суді ще наприкінці 1907 р. Під час розгляду справи вона, внівши 10 тис. руб. застави, втекла за кордон і була повернута до Росії лише весною 1908 р. У грудні 1908 р. О. Штейн, незважаючи на численні фінансові махінації, було засуджено лише до 1 року та 4 місяців ув'язнення [45]. Через деякий час, у травні 1909 р., розпочалося слідство проти Й. Пергаменту з приводу його можливого сприяння вищезгаданих втечі аферистки. Самопочуття депутата значно погіршилося відразу після того, як він отримав відповідне повідомлення міністра юстиції в п'ятницю 14 травня. А вже в неділю, 16 травня 1907 р. Й. Пергамент помер на 42-му році життя.

Влада боялася опозиційного депутата навіть після його смерті, адже одеський градоначальник І. Толмачов заборонив не лише публікацію будь-яких заміток та статей про покійного, а й навіть демонстрацію власниками «сінематографів» (кінокамер) відео з похорон депутата [46]. Характерно, що вказаний чиновник був відомий як покровитель місцевих чорносотенців і, за влучним висловом С. Вітте, «з особливою силою переслідував євреїв».

Обставини смерті Й. Пергаменту залишаються не до кінця з'ясованими. «Петербурзька газета» з цього приводу повідомляла наступне: «...лікарі знайшли його майже без свідомості і, незважаючи на всі вжиті заходи, не могли повернути його до життя. Він помер не приходячи до свідомості. Яка причина цієї дивної смерті – кажуть різне. Дехто приписує її самогубству, зокрема, отруєнню, що мало місце ще в п'ятницю. Отруту покійний, як кажуть, носив завжди при собі. Інші – нервовому потрясінню, що сталося від несподівано отриманої звістки, яка подіяла на нього гнітюче, і призвела до розриву серця» [47]. Для об'єктивної оцінки версії про самогубство слід розуміти, що «Петербурзька газета» – це типове бульварне видання, яке публікувало переважно sensationні чутки, анекдоти тощо. Крім того, подібне рішення у зрілої і врівноваженої людини визріває дуже довго, під впливом неабияких кризових обставин. У цьому контексті слід розуміти, що депутат Державної думи, навіть у випадку доведення вини, притягається до відповідальності за окремою складною процедурою. Натомість в умовах столицінської реакції, та з огляду на бездоганну адвокатську репутацію Й. Пергаменту, подібні звинувачення у його адресу виглядають абсурдно та політично вмотивовано. При цьому опозиційні видання однозначно вказували на природну смерть від апоплексії.

Показовим є і те, що вже через тиждень після подій, 16 травня 1909 р., у націоналістичній пресі з'явилася інформація про підготовку провладною фракцією правих запиту з приводу неправильності проведеного похоронного обряду. У документі були зібрані відомості про нібито самогубство Й. Пергаменту [48]. Вже лише цей приклад, коли подібний документ готує група депутатів, які виступали за необмежену монархію та всьляке обмеження прав «іногородців та іновірців», нашоухує на критичні роздуми. Тим більше, між одним із лідерів фракції правих М. Марковим та Й. Пергаментом мала місце особиста неприязнь. Так, із повідомлення газети від 16 квітня 1909 р. провладної «Голос Москви» ми дізнаємося, що в цей час у суді розглядалася

справа по звинуваченню першого у виклику на дуель, а другого – у прийнятті його. Початок цієї суперечки відноситься ще до 24 липня 1908 р., коли поліція перешкодила проведенню дуелі між депутатами [49]. Як результат, М. Маркова було засуджено до семиденного арешту на гауптвахті, а Й. Пергамент – до триденного [50].

З огляду на все вищезазначене, реальною здається версія про природну смерть парламентаря. Додамо, що життя Й. Пергаменту було застраховане на 100 000 руб., які вдова померлого отримала 12 червня 1909 р. у петербурзькому відділенні страхового товариства «Якір» [51]. Як відомо, згідно із тогочасним законодавством у випадку самогубства виплата цієї суми була б неможливою.

Показовим є те, що після смерті Й. Пергаменту уряд вже не допускав обрання від Одеси до парламенту опозиційного депутата. Так, де-факто на дострокових виборах замість нього було обрано знову ж таки кадета А. Бродського, однак, використовуючи адміністративний ресурс, влада змусила його відмовитися від виборів і новообраним парламентарем Державної думи третього скликання став М. Рено, який увійшов до складу проурядової фракції незалежних націоналістів. А пізніше, на виборах до парламенту четвертого скликання у 1912 р. переміг (очевидно не без «допомоги» влади) чорносотенець С. Левашов, ректор Новоросійського університету.

Таким чином, проживши трохи більше 40-ка років Пергамент Йосип Яковлевич встиг заявити про себе як здібного математика, талановитого та авторитетного адвоката, відомого діяча Конституційно-демократичної партії та впливового депутата Державної думи другого і третього скликань. Активна життєва позиція, високопрофесійне відстоювання прав окремих осіб та загалом широких верств населення Російської імперії, в тому числі й національних меншин (головним чином, євреїв), плідна законодавча робота ставлять його в один ряд з такими діячами ліберально-демократичного руху як М. Винавер, М. Ковалевський, П. Мілюков, С. Муромцев, І. Петрункевич та ін. Фокусування життєвої енергії Й. Пергаменту у напрямку практичної роботи, підготовки публічних виступів (в суді або Державній думі) унеможливають переоцінку його вкладу в розвиток юриспруденції та парламентаризму.

Джерела та література:

1. Пергамент Осип Яковлевич // Российская еврейская энциклопедия: [В 9 т.] / Гл. ред. Г. Г. Брановер. – М.: Рос. акад. естеств. наук: Рос.-израил. энцикл. центр «ЭПОС», 1995. – Т. 2: Биографии: К–Р. – С. 372.
2. 108 лет назад одесский «кадет» Пергамент избран депутатом Государственной Думы // Одессит. – Режим доступа: <http://www.odessit.ua/news/odessika>.
3. Шпачинский Э. К. От редакции / Э. К. Шпачинский // Вестник опытной физики и элементарной математики. – 1886 (1 семестр). – №1. – С. 2–3.
4. Пергамент О. Геометрические упражнения / О. Пергамент // Вестник опытной физики и элементарной математики. – 1889. – Выпуск № 71. – С. 231 – 232.
5. Шпачинский Э. К. От редакции / Э. К. Шпачинский // Вестник опытной физики и элементарной математики. – 1886. – №1. – С. 2 – 3.
6. Пергамент О.Я. Краткий исторический очерк развития учения об электричестве / [Соч.] О.Я. Пергамент. – К.: Э. К. Шпачинский, 1890. – VIII, 70 с.; ил.
7. Пергамент О.Я. К столетней годовщине дня рождения Михаила Фарадея / О.Я. Пергамент. – Одесса: Э.К. Шпачинский, 1891. – 18 с.
8. Пергамент О.Я. Михаил Фарадей: (Родился 10 (20) сент. 1791 г., умер 13 (25) сент. 1867 г.) / О. Я. Пергамент. – Одесса: Э. К. Шпачинский, 1891. – 8 с.
9. Пергамент О. Я. История барометра и его применений: (По поводу 250-летия его существования). 1643 – 1893: [Речь, чит. г. О. Пергаментом в заседании Мат. отд. Новорос. общ. естествоиспыт. по вопр. элем. матем. и физики] / О. Я. Пергамент. – Одесса: Э. К. Шпачинский, 1894. – 27 с.
10. Пергамент О. Я. Галилео Галилей, его жизнь и научная деятельность / О. Я. Пергамент. – М.: Изд. книжного магазина Гросман и Кнебель, 1897. – 70 с.
11. Хосэ Родригес Папэльяс. Краткое практическое руководство для самообучения испанскому языку: С указанием произношения и приложением диалогов: Приноровлено для отправляющихся в Южную Америку / Сост. Хосэ Родригес Папэльяс. – Одесса: Издание Эмиля Берндта, 1893. – 176 с.
12. Пергамент Осип Яковлевич // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под общей редакцией д-ра А. Гаркави и д-ра Л. Каценельсона. – СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и изд. Брокгауз-Ефрон, 1912. – Т. 12: Обычай–Проказа. – Стб. 372.
13. Цит. за: Троцкий Л. Сочинения. – М.-Л.: Госиздат, 1925. – Т. 2, ч. 1. – С. 152.
14. Турченко Г.Ф., Назарова С.П. Регіональний рух у південноукраїнському регіоні / Г.Ф. Турченко, С.П. Назарова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXX. – С. 140–141.

15. Союзники // Русское слово. – 24 мая 1909 г.
16. Шмидт-Очаковский Е.П. Лейтенант Шмидт («красный адмирал»). Воспоминания сына / Е.П. Шмидт-Очаковский. – Одесса: КП ОГТ, 2006. – С. 227.
17. Витте С. Ю. Воспоминания / С.Ю. Витте. 2- изд. – Л.: Госиздат, 1924. – Т. II: Царствование Николая II. – С. 114.
18. Демин В. А. Выборгское воззвание // Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 113–114.
19. В тюрьмах // Русское слово. – 26 апреля 1907 г.
20. В судах // Русское слово. – 21 марта 1908 г.
21. Пергамент О. От редактора / О. Пергамент // Дамашке А. Земельная реформа. Пер. М.М. Гальперина; под ред. [и с предисл.] О. Я. Пергамента. – СПб.: Трибуна, 1906. – С. 4.
22. Пергамент О. Предисловие / О. Пергамент // Толстой Л. О евреях. Предисловие О.Я. Пергамента. – СПб.: Время, 1908. – С. 5.
23. Вестник партии народной свободы. – 1907. – №7. – Стб. 478 – 480.
24. П.К. Государственная дума и окраины / П.К. // Окраины России. – 1907. – Т. II. – 7 апреля 1907 г. – № 14. – С. 218.
25. Проводы депутата // Русское слово. – 11 февраля 1907 г.
26. Тороп С.О. Как у нас голосовали в 1906 году // Библиотечно-информационный центр «Слово». – Режим доступа: <http://www.bizslovo.org/content/index.php/biblioteka/148-pochat-xx-st/253-yak-u-nas-golosuvaly.html>.
27. Государственная дума, созыв второй, 1907, сессия вторая / Указатель к стенографическим отчетам: заседания 1 – 53 (20 февраля – 2 июня 1907 г.). – СПб.: Государственная типография, 1907. – С. 36 – 43.
28. Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 2: Заседания 31 – 53 (с 1 мая по 2 июня 1907 года). – СПб.: Государственная типография, 1907. – Стб. 365 – 366.
29. Государственная дума, второй созыв... Т. 2: Заседания 31 – 53... – Стб. 401 – 402.
30. Законодательные проекты и предположения Партии народной свободы 1905–1907 гг. / Под ред. Н. И. Астрова, Ф. Ф. Кокошкина, С. А. Муромцева, П. И. Новгородцева и Кн. Д. И. Шаховского. – СПб.: Типография товарищества «Общественная польза», 1907. – С. 280 – 281.
31. Государственная дума, второй созыв, 1907, сессия вторая / Стенографические отчеты. Т. 1: Заседания 1 – 30 (с 20 февраля по 30 апреля 1907 года). – СПб.: Государственная типография, 1907 – Стб. 425 – 426.
32. Государственная дума, второй созыв... Т. 2: Заседания 31 – 53... – Стб. 814, 898.
33. Государственная дума, второй созыв... Т. 1: Заседания 1 – 30... – Стб. 1556.
34. Пергамент Осип Яковлевич // Государственная дума Российской империи: 1906–1917: Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 452.
35. Проводы депутата // Русское слово. – 23 октября 1907 г.
36. Цит. за: Кац А.С. Евреи, Христианство, Россия. От пророков до генсеков / А. С. Кац. – М.: АСТ, 2006. – С. 70.
37. «Союзники» // Русское слово. – 19 марта 1908 г.
38. Государственная дума, третий созыв, 1907–1908, сессия первая / Указатель к стенографическим отчетам (Части I–III): Заседания 1 – 98 (1 ноября 1907 г. – 28 июня 1908 г.). – СПб.: Государственная типография, 1908. – С. 29, 36, 38 – 39.
39. Государственная дума, третий созыв, 1908 – 1909, сессия вторая / Указатель к стенографическим отчетам (Части 1 – 4): Заседания 1 – 126 (15 октября 1908 г. – 2 июня 1909 г.). – СПб.: Государственная типография, 1909. – С. 37.
40. Государственная дума, третий созыв... сессия первая / Указатель... – С. 220.
41. Государственная дума, третий созыв... сессия вторая / Указатель... – С. 166.
42. Государственная дума, третий созыв, 190 – 1908, сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 2: Заседания 31 – 60 (с 21 февраля по 6 мая 1908 г.). – СПб.: Государственная типография, 1908. – Стб. 238.
43. Государственная дума, третий созыв, 1907 – 1908, сессия первая / Стенографические отчеты. Ч. 1: Заседания 1 – 30 (с 1 ноября 1907 г. по 19 февраля 1908 г.). – СПб.: Государственная типография, 1908. – Стб. 1438 – 1442.
44. Государственная дума, третий созыв... сессия первая... Ч. 2: Заседания 3 – 60... – Стб. 2619 – 2620.
45. Николаев Р. В. Аферы века / Р. В. Николаев. – СПб.: ООО «Издательство «Полигон», 2003. – С. 187 – 191.
46. Действия администрации // Русское слово. – 5 июня 1909 г.
47. Загадочная смерть О. Я. Пергамента // Петербургская газета. – 17 мая 1909 г.
48. Государственная дума // Голос Москвы. – 23 мая 1909 г.
49. Телефон (от наших корреспондентов) // Русское слово. – 19 июня 1909 г.; Из зала Думы // Русское слово. – 24 июня 1908 г.

50. Телеграммы наших корреспондентов // Голос Москвы. – 16 апреля 1909 г.
51. Выдача вдове О. Я. Пергамента страховой премии // Петербургский листок. – 13 июня 1909 г.

Аннотация

Проанализированы особенности формирования мировоззрения и становления общественно-политических взглядов О.Я. Пергамента (1868 – 1909). Рассмотрены его место и роль в общественно-политической жизни Российской империи в начале XX в. Охарактеризованы особенности и формы социальной и политической активности О. Пергамента на региональном уровне.

Ключевые слова: адвокат, Конституционно-демократическая партия, Государственная дума, Российская империя, законопроект.

Annotation

The analysis peculiarities the forming of ideology and the formation of social-political views of Y.Ya. Perhament (1868–1909). Deals the place and role of Y.Ya. Perhament in social-political life in Russian Empire in the early twentieth century. The features of themes and forms of social and political activity of Y. Perhament at the regional level.

Key words: lawyer, The Constitutional Democratic Party, the State Duma, Russian Empire, bill.

УДК 821.161.2.09 (477)

Євгеній Маковей
(Київ)

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ПРО РОЛЬ ЦЕРКВИ У РОЗВИТКУ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

Проаналізовані погляди П. Куліша на роль церкви в історії польського та українського народів. З'ясовано, що український історик неоднозначно оцінював роль католицької церкви в історії польського народу та неодноразово критикував православне духовенство, вказуючи на допущені ним хиби, не увагу до інтересів простого народу.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, слов'янознавство, слов'янські народи, католицька церква, православне духовенство, роль церкви.

Розвиток слов'янських культур у першій половині XIX ст. ознаменований відродженням не лише національних мов і літератур, але пошуків наукового інтересу до вивчення й осмислення історії слов'янських народів, чинників розвитку їхньої духовності. Слов'янознавство та єдність слов'янського світу – це був своєрідний науковий та інтелектуальний тренд. Серед тих, хто досліджував чинники національного відродження у слов'янському світу був і Пантелеймон Куліш, який з-поміж інших факторів націєтворення польського і «руського» (українського) народів* значне місце відвів релігії та церкві.

Актуальність даного дослідження полягає у тому, що до аналізу поглядів П. Куліша на роль католицької та православної церков у розвитку слов'янських народів (зокрема поляків та українців) у вітчизняній діаспорній історіографії практично не зверталися. Водночас цей фрагмент історичних поглядів і тверджень українського історика становить значну інтелектуальну цінність, дозволяє глибше осягнути сутність польської та української політичної культури, світоглядні орієнтири двох народів, пояснити деякі складні моменти у їхніх відносинах протягом XVI – XVII ст.

Історіографічні напрацювання в області кулішезнавства досить масивні та водночас різнопланові. У дорадянський період дослідників у переважній більшості цікавили біографічні аспекти з життя П. Куліша (Б. Грінченка [1], Д. Дорошенка [2], О. Маковей [3], В. Шенрока [4]), до аналізу поглядів українського історика тодішні дослідники звертались поверхнево, хоча однозначно визнавали його високий професіоналізм як історіософа. У радянський період розвитку історичної науки ідеї Пантелеймона Куліша таврувалися як «буржуазно-ліберальні», а постать мислителя протиставлялися його сучаснику «революційному демократу» Т. Шевченку. У такій ситуації ні об'єктивної біографії, ні, тим більше, повноцінного дослідження по інтелектуальній спадщині П. Куліша було неможливо. Після 1991 р., коли історична наука звільнилася від радянських ідеологічних обмежень, постать Пантелеймона Олександровича стала надзвичайно цікавою для наукового аналізу як істориків, літературознавців, так і широкого спектру дослідників

* Пантелеймон Куліш у ряді своїх праць уживає словосполучення «руський народ» у значенні український народ.